

Krasimira Koleva

(Bulgaria, Konstantin Preslavsky University of Shumen;

Ukraine, Centre for Bulgarian Studies, Bogdan Khmel'nitsky University of Melitopol)

Contemporary Borders of the Moesian Dialect Area

Abstract: In Bulgarian areal linguistics, the dialectal division of the Bulgarian language continuum into micro-areas is a major question whose clarification is a prerequisite for the generalisation of the data collected from regional atlases and the comparative studies drawing on field research. With regard to achieving terminological unity in a synchronic perspective, I espouse the established binary division of the Shumen dialect into Shumen and Surt dialect, but I believe that the centre of the macro-area should be defined more precisely as the *Shumen-Preslav type*. In 10 settlements of the so-called Zagora Wedge (*zagorski klin*) in the southern part of the Eastern Balkan Mountains the dialect of the Bulgarian population is a Moesian o-dialect. The north-eastern region of the micro-area in question underwent inner-territorial changes after the corrections of the Kamchiya river and the building of the largest dam in Bulgaria, the Ticha Reservoir. The population from the villages that were submerged moved to some of the villages under consideration. A characteristic feature of the region is the existence of unsettled areas, the so-called natural non-urbanised territories where few towns are found. The great distance to the regional centre of Burgas is a favourable sociolinguistic factor in that the influence of the standard language spoken there on the dialects is less prominent. The analysis of this micro-area contributes to expanding the territory of the Shumen dialect and to obtaining a complete and precise areal characterisation of Moesia.

Красимира Колева

(България, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“;

Украйна, Мелитополски държавен университет „Богдан Хмелницки“)

Съвременните граници на мизийските говори

Диалектната делитба на българския езиков континуум по макроареали е основен въпрос за българската ареалогия. Голямото постижение на поколения диалектолози - Българският диалектен атлас (БДА) - обобщава данните от теренните проучвания в регионални атласи и обобщаващи томове. Най-новите изследвания на микроареалите дават възможност да се прецизират границите на българския език. Тук представям резултатите от съвременното изследване на мизийския ареал, отнасящи се за границите, сравнени със заключенията в публикациите по темата.

Във фундаменталния си труд за източните български говори Любомир Милетич класифицира езика на местното българско население в два основни типа: *о-диалект* (североизточен диалект) и *ът-диалект* (югоизточен диалект), въз основа на членната морфема за мъжки род. Л. Милетич проучва североизточните говори цялостно (Милетич 1903). Ученият вече е изследвал Чергедските молитви на седмоградските

българи. За него *o*-говорите в Дунавската равнина, в Шуменско, Съртовете и др. са стари, автохтонни, някога обхващали цяла Мизия - от Черно море до р. Искър на запад. Разпространението на *o*-говора в Южна България по посока на Одрин и в Странджа той смята за ново и го нарича „загорски” клин в Странджа и Тракия.

Две години след отпечатването на „Das Ostbulgarische” (Милетич 1903) и след публикуването на „Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга „Das Ostbulgarische” от Беньо Цонев (Цонев 1904), Л. Милетич отново насочва вниманието си към източните български говори. Дискусията между двамата диалектолози за границата между източните и западните български говори и за характерните им особености поставя на дневен ред и въпроса за основната диалектна делитба на българския език, за миграционните процеси върху българското езиково землище и свързаните с него езикови изменения.

Георги Попиванов възприема класификацията на Л. Милетич и Б. Цонев и в допълнението си към Милетичевия труд използва термина „шуменски говор” (Попиванов 1940).

Въз основа на данните от Българския диалектен атлас (БДА 1966) се ревизират отделни схващания на двамата учени за вътрешните езикови граници на изток от ятовата зона. Вече не може да се говори за „рупаланщини” в Северна България (според Б. Цонев) или за „загорски” клин в Южна България (според Л. Милетич), за южни преселници на север и за северни - на юг, тъй като североизточнобългарският и югоизточнобългарският *o*-говор не са откъснати един от друг, а чрез *o*-говора на селищата, намиращи се по старопланинските проходи, се образува неразкъсваемо единство, континуум - цялостен ареал на източнобългарско *o*-наречие, което трудно може да се отдели както от балканските, така и от тракийските говори (Кочев 1991: 77-78).

В обобщаващия си труд върху българските диалекти от 1968 г. Стойко Стойков се придържа към класификацията на Л. Милетич. В характеристиката за мизийските говори е очертан стесненият ареал на тези североизточни говори, без да се посочва детайлната им класификация. За основен техен представител е посочен шуменският говор в границите, установени от Л. Милетич – „Шуменско, Съртовете на изток, в селата Каспичан, Кюлевча, Марковча и пр.” (Стойков 1993: 105). Ученият подчертава, че „като типичен мизийски диалект, той пази най-добре старите им характерни особености” (пак там). Шуменският говор е представен като съртски и същински шуменски.

В монографията на Иван Кочев „Гребенският говор в Силистренско” се очертават границите между гребенския и капанския говор в мизийския ареал – термини, свързани с етнографски, а не с териториални характеристики (Кочев 1969).

В комплексното изследване на Добруджа (1970-1971) Максим Сл. Младенов прави класификация на разпространените в ареала говори от мизийски тип, посочвайки 4 подтипа: гребенски, капански (етнографски названия), шиковски (в Силистренско) и шуменско-преславски в с. Нова Черна, Тутраканско, и Соколово, Добричко (Младенов 1974: 397). Класификацията е илюстрирана с особености на всички езикови равнища в съпоставителен план, без да се описват поотделно говорните подтипове. Няма сведения и за селищата, откъдето са се преселили тези мизийци. Известно е обаче, че названието 'шиковци' (образувано от частицата за бъдеще време), споменато от Л. Милетич, се отнася за преселниците от Сърта на североизток (Касабов 2012: 37-50).

За първи път в диалектологията е обособен шуменско-преславски подтип, различен, както се подразбира, от съртския.

М. Сл. Младенов очертава и ареала на капанския говор в Разградско в комплексното проучване на Североизточна България (1974-1977), посветено на капанците (Младенов 1985: 311-312).

Обобщаващият том на БДА включва: 1. Встъпителна част (БДА 1988), 2. Фонетика, Акцентология и Лексика с 367 карти, коментари и показалци (БДА 2001) и 3. Морфология със 145 карти, коментари и показалци (БДА 2016). Той дава пространствения модел на българския език на диалектно равнище. Това е точна, подробна и прецизна картина на българските диалекти от цялата езикова територия, а не приблизителна и най-обща представа, каквато съществува до създаването на БДА.

В най-новата Карта на диалектната делитба на българския език (Карта БАН 2014) днешните мизийски говори са уточнени като източноизточни, което препраща към по-старата и по-широка териториална картина в географската област Мизия, простираща се и на запад от ятовата зона. От север на юг диалектните типове са:

- гребенски говор - по долното течение на р. Дунав (Русенско, Силистренско), капански говор – в Лудогорието (Разградско);
- шуменски говор – от Шуменското плато до Преславския балкан (Шуменско, Преславско);
- съртски говор – в Съртовете – Мадарско-Провадийското плато (Новопазарско, Провадийско).

Диалектите по южните склонове на Източна Стара планина са маркирани като подбалкански. Присъствието на мизийско население в Севернокарнобатско (т. нар. загорци) не е отбелязано специално.

Проучвайки продължително и подробно всеки пункт в центъра на мизийския ареал - Шуменския край (територия, която включва географски райони с ясни граници) и изучавайки езика и културата на населението му, предлагам по-детайлна класификация, която се опира на убеждението, че езиковите и вътрешноезиковите граници представляват и естествени граници. Миграционните процеси, ако не са документирани, могат да се установяват по данните на патриархалния език (спомените за рода, унаследената антропонимна система, традиционните практики, които се описват с репертоара на домашния / майчиния език). При анкетиране на възрастни хора тези данни са лесно разпознаваеми.

Естествените граници в изследвания регион са високите плата и големите реки, чиито долини са гъсто населени.

Източната част на Дунавската равнина има най-голяма площ в сравнение с останалите два дяла и се отличава от тях с разнообразния си платовидно-хълмист релеф и с по-голямата си надморска височина (Лилякското плато - 517 м, Шуменското плато – 502 м, Мадарското плато – 431 м, Провадийското плато – 389 м).

Границата между Дунавската равнина и Предбалкана преминава по вододела между Голяма река и Черни Лом и нейния вододел спрямо левия приток на река Врана - Лилякска река. Оттук на изток е северният склон на Преславската планина, след това по южната периферия на долината на река Камчия се достига до Черно море. В ареала протичат две големи реки – Камчия, единствената старопланинска река, която се влива в Черно море, и Врана, която е неин ляв приток.

Река Камчия се образува от сливането на реките Голяма (лява) Камчия и Луда (дясна) Камчия. Протича в източна посока в широка долина между Авренското

(Момино) плато на север и Камчийската планина на юг. По долината ѝ се прокарва границата между Дунавската равнина и Предбалкана. Басейнът на реката на северозапад и север граничи с басейна на река Русенски Лом и Провадийска река, на запад - с басейна на река Янтра, а на юг - с басейна на река Тунджа и реките Айтоска, Хаджийска, Двойница и Фъндъклийска, вливащи се в Черно море. Басейнът на Камчия обхваща части на 6 области в България - южните части на Варненска и Шуменска област, най-северните части на Бургаска област (Карнобатско, Сунгурларско), източната част на Търговищка област (част от Герлово и течението на р. Врана), североизточната част на Сливенска област (част от Герлово) и най-южните крайнини на Разградска област (Лудогорието).

Река Врана пресича в североизточно направление западната част на Преславската планина с дълбок пролом. След пролома долината ѝ става широка и тя постепенно завива на югоизток. В долното си течение протича по южното подножие на Шуменското плато. Влива се отляво в река Голяма Камчия до село Хан Крум.

В центъра на ареала е Шуменското плато. На север е Лилякското плато, на югоизток са Каспичанско-Провадийските съртове (*сърт* < тур. 'плато'). На югозапад – Преславската планина, а на северозапад – Върбишката планина. Между тях протичат Врана и Камчия (Камчийската долина). Котловината между Преславската и Върбишката планина е Герлово, която се свързва с Ришката котловина (Географски речник 1980). През нея става преселването на загорците. Това е макроареалът на шуменския говор.

Концентрацията на старото местно население в Съртовете и между Шуменското плато и Преславската планина дава основание да се очертаят два микроареала – съртски и шуменско-преславски без рязка граница между тях.

Ако се направи класификация на шуменския говор, като се имат предвид и микроареалите на запад-северозапад, може да се използва териториалното деление по водните граници, които са добре очертани. Мизийските диалекти в тези по-широки граници, в които има и смесено население, могат да се определят като камчийски (горно- и долнокамчийски). Това е възможна класификация по аналогия на подялбата на югозападните български говори по течението на река Вардар на горно- и долновардарски, към която се придържа Стоян Романски (Романски 1932).

С оглед терминологично единство в синхронен план се придържам към установената двудялба на шуменския говор на шуменски и съртски, но приемам центърът на макроареала да бъде по-точно определян като шуменско-преславски тип.

В 10 пункта от т. нар. „загорски клин” в южния дял на Източна Стара планина диалектът на българското население е мизийски о-говор.

Комплексното ни проучване на селата между Карнобат и Сунгурларе Зимен, Сигмен, Невестино, Искра, Огнен, Лозарево, Костен, Климаш, Прилеп и Подвис през първото десетилетие на XXI век (Севернокарнобатските села 2008) дава възможност за анализ на днешната езикова ситуация половин век след експедицията за първия том на Българския диалектен атлас (БДА 1964). В Атласа повечето от тези населени пунктове са включени като селища със старо българско автохтонно население въз основа на данните на Л. Милетич от края на XIX век. Диалектологът посочва „главно въз основа на наречието”, че това са „преселници от Провадийско и Шуменско” и ги причислява към селищата от т. нар. „загорски клин” с посока североизток - югоизток (Милетич 1903, 1989). Разпространението на о-говора в Одринска Тракия и Странджа е ново. Началото му е през XV-XVI век (Гандев 1972), когато се датира преселването на „полянците” от Дунавската равнина в Задбалканското поле, където те започват да се наричат “загорци”.

Съвременната наука доказва, че редица черти, за които спорят Л. Милетич и Б. Цонев, не са разгледани от тях като израз на по-обща закономерност, характерна в

миналото за по-старите периоди от развитието на езика - вокално-консонантното взаимодействие (Кочев 1991: 76-78). Модерната ареална лингвистика, развивайки фундаменталните проучвания на двамата историци на езика и диалектолози, прецизира класификацията на говорите в българския диалектен континуум и дава възможност да се очертае характеристиката на говорната група на загорците в контактната зона на североизточните и югоизточните говори (Бояджиев 1991; Сакар 2002), да се открият вътрешнодиалектните им различия (БДА 1964) и да се направи паралел с останалите български говори (БДА 1-3, 2001; БДА 4, 2016).

Като имам предвид публикациите и данните от терена, лично събрани по време на експедиции в Шуменския край и в селищата със загорци в Карнобатско, Сунгурларско и Странджа през периода 2000-2006 г., прилагайки интердисциплинарен подход, очертавам загорския микроареал между Сунгурларе и Карнобат като континуант на шуменския говор (на север от Балкана).

Данните от трите синхронни среза (края на XIX в. - средата на XX в. - края на XX/ началото на XXI в.) показват динамиката и статиката в диалекта, в който се очертават тенденциите на българския език по цялата му територия и същевременно обособен вътрешен развой. На границата на две столетия (и хилядолетия) трендът е особено интересен. Той има значение не само за описанието на явленията в микроареала, но и в макроареала, като се има предвид специфичната демографска и социолингвистична характеристика на този край. Езиковите факти са съпоставими с резултатите от миграционните процеси на Балканите и дават отговор на по-широк кръг въпроси, свързани с вътрешноезиковите граници, интерференцията, преходните и смесените говори. Те са ключ за решаването на спорни и недоизяснени проблеми от сферата на етнологията и културната антропология.

Проучваните селища са със старо смесено население. Те са възникнали в резултат на принудителни масови преселвания от мизийския ареал през първите векове на турското владичество. Причините са: въстанията, непрекъснатите войни на Османската империя с европейските страни и турската колонизация в Лудогорието и Тозлука, довела до обезбългаряването им. Чрез непрекъснати постепенни преселвания на юг през балканските проходи при с. Аспарухово (Ченге) и при с. Риш (Чълъкавак) много преселници от Шуменско и Провадийско се настаняват в Тракия чак до Одринско, в Бургаско и в Странджа. „Загорците” се срещат в Карнобатско и Айтоско, по пътя, по който е станало преселването им от север на юг. Езиковият и етноложкият анализ (БДА 1964; Стойков 1993) установяват, че през XV-XVI век компактно българско население „полянци” преминава от Северна България през леснопроходимите пътища на Източна Стара планина и се заселва в Карнобатско (Подвис, Прилеп, Костен, Лозарево, Климаш, Невестино, Сигмен, Искра, Огнен и Терзийско), в Сливенско (Трапоклово, Драгоданово и Горно Александрово), в Ямболско (Стралджа, Зимница), в Бургаско (Караново и Русокастро) и по северните склонове на Странджа (Черноморец, Росен, Извор и Зидарово).

При проучванията на Карнобатския край за Българския диалектен атлас са включени две села: Скала (2579) в Сунгурларско и Сигмен (2599) в Карнобатско. Различията между тях и загорските селища са факт, който показва границите на т. нар. „загорски клин” на запад и на юг. Извън обсега на атласа са останали няколко села, за които днес има етноложки данни за присъствието на загорци: Венец, Вълчин и Зимен.

До средата на миналия век демографската картина на севернокарнобатските села и характеристиката на ойколектите им се запазват. Тенденцията към центростремителност се поддържа от два типа фактори:

а. Условията на релефа, характеризиращ се със сложна структура. Карнобатското поле е част от Среднотунджанската подбалканска подобласт от Тракийско-Странджанската област на южнобългарския регион. Естествените граници около Задбалканското поле, които очертават р. Луда Камчия и притоците ѝ, делят Източна Стара планина на два микроареала: североизточен, включващ Котленско-Върбишка и Карнобатско-Камчийска планина, и югоизточен, състоящ се от Малка Карнобатска и Айтоско-Еминска планина (Географски речник 1980). Мизийският североизточен и задбалканският югоизточен ареал са свързани и са непрекъснати.

б. Социолингвистични и социокултурни – слаби миграционни процеси; преобладаващо българско население с разнообразен поминък; запазена традиционна верига училище – читалище – църква.

Някои села (напр. Климаш) са премествани в по-стари времена от старата римска крепост към по-ниските части край гората, за да оцелее населението му в размирните времена. Отражението на тези процеси е главно в микротопонимията.

Промените в параметрите на двете групи фактори са процес и са факт още преди началото на изследванията на ойколектите, но тогава протичат по-бавно.

Сравнението между данните, съдържащи се в изследванията на Л. Милетич (края на XIX - началото на XX век), и картите от том I на Българския диалектен атлас (средата на XX век) за сунгурларските загорски села Подвис (пункт № 2573), Прилеп (2574), Лозарево (2589), Климаш (2590), Костен (2591), Терзийско (2601) и карнобатските загорски пунктове Невестино (2596), Огнен (2600), Деветинци (2601), Искра (2602) показват непрекъснати ареали на основните фонетични и морфологични черти, характеризиращи североизточните мизийски говори. Загорските диалекти от севернокарнобатската етнографска област са ъ-говори по отношение на развоя на задната назална гласна (*къшта, дъп, зъп*) и на големия ер (*дъш, съп, лъжица*) и о-говори заради членната морфема за мъжки род. Затварянето на неударените гласни (*зилѐну*) и типът парокситонно ударение (*мѐмче, ђѐци*) също потвърждават диалектното единство.

Анализът на картографираните 277 явления на всички езикови равнища в загорските села (Колева 1994: 133-138) сочи, че при 128 има вътрешнодиалектни различия, главно в най-динамичните звена на езиковата система – фонетичното и лексикалното. Фонетичните варианти са закономерни в диалектите. По-специален интерес заслужават лексикалните различия, преди всичко в битовата лексика. Диференциацията при половината реалии при база 80 лексеми очертава североизточна група (Подвис, Прилеп, Лозарево, Климаш, Костен, Огнен, Искра, Невестино) и югозападна група (Терзийско, Деветинци). Очевидно центърът на този микроареал са селата Подвис и Прилеп.

През втората половина на XX век настъпилата социална промяна в България влияе агресивно на показателите, които се отразяват върху особеностите на българския език.

Североизточният край на изследвания микроареал е променен вътрешнотериториално след корекциите на р. Камчия и образуването на най-големия у нас язовир Тича. Населението от останалите под водата села се заселва в част от изследваните селища.

Характерна особеност на региона са териториите без населени места, т. нар. природни неурбанизирани територии, при това слабо наситени с градове. Отдалечеността от областния център Бургас е благоприятен социолингвистичен фактор за по-слабото влияние на стандартния език върху говорите.

Със загорския микроареал се разширява ареалът на шуменския говор, а ареалната характеристика на Мизия става пълна и прецизна (Колева 2014).

ЛИТЕРАТУРА

- БДА 1964: Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. Част I. Карти. Част II. Статии, коментари, показалци. София: БАН.
- БДА 1966: Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. Част I. Карти. Част II. Статии, коментари, показалци. София: БАН.
- БДА 1988: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част. София: БАН.
- БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Т. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: БАН.
- БДА 2016: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Т. IV. Морфология. София: БАН.
- Бояджиев 1991: *Бояджиев, Т.* Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска Тракия). София: БАН.
- Гандев 1972: *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София: Наука и изкуство.
- Географски речник 1980: *Мичев, Н., Михайлов, Ц., Ванцаров, И., Кираджиев, Св.* Географски речник на България. София: Наука и изкуство.
- Карта БАН 2014: Карта на диалектната делитба на българския език. София: АИ „Марин Дринов”.
- Касабов 2012: *Касабов, Й.* Шиковци като хърцои в Южна Добруджа. – В: Народна култура на балканджиите. Ред. А. Гоев. Габрово: АЕК „Етър”, 37-50.
- Колева 2014: *Колева, Кр.* Шуменският говор. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски”.
- Кочев 1969: *Кочев, Ив.* Гребенският говор в Силистренско. Трудове по българска диалектология, кн. V, София: БАН.
- Кочев 1991: *Кочев, Ив.* Любомир Милетич и проблемите на българското езикознание. – Македонски преглед, № 2, 73-79.
- Милетич 1903: *Miletič, L.* Das Ostbulgarische. – В: Südslavische Dialektstudien. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 65-145.
- Милетич 1905: *Милетич, Л.* Източнобългарските говори. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 21. София: Българско книжовно дружество.
- Милетич 1989: *Милетич, Л.* Източните български говори. София: БАН.
- Младенов 1974: *Младенов, М. Сл.* Характеристика на говорите [в Добруджа]. – В: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. Ред. М. Василева. София: Наука и изкуство, 396-426.
- Младенов 1985: *Младенов, М. Сл.* Характеристика на капанския говор. – В: Капанци. Бит и култура на старото население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. Ред. Д. Тодоров. София: БАН, 311-338.
- Попиванов 1940: *Попиванов, Г.* Особености на шуменския говор. Допълнение към описанието му в „Das Ostbulgarische” на проф. Л. Милетич. – В: Сборник на БАН, 34, 329-468.
- Романски 1932: *Романски, Ст.* Долновардарският говор. София: Печ. П. Глушков.

- Сакар 2002: Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. Ред. Е. Мицева. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Севернокарнобатските села 2008: Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Съст. М. Василева. Варна: Зограф.
- Стойков 1993: *Стойков, Ст.* Българска диалектология. София: БАН.
- Цонев 1904: *Цонев, Б.* Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга „Das Ostbulgarische”. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 20. София: БАН.